Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.69
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

बिरसा मुंडा : एक महान आदिवासी क्रांतिकारक

प्रा. डॉ. व्यंकट दिगंबरराव कोरेबोईनवाड
सहायक प्राध्यापक, मराठी विभाग
बद्रीनारायण बारवाले महाविद्यालय, जालना.
ता. जि. जालना (महाराष्ट्र)
भ्रमणध्वनी .. ९६३७५४१२८८

प्रस्तावना:

इतिहासात अशा काही व्यक्ती असतात ज्या प्रतिकाराची मूर्ती ठरतात. अशा व्यक्ती अपार अन्याय, शोषण आणि अन्यायकारक सत्तेविरुद्ध उभ्या राहतात आणि जनतेला बळ देतात. बिरसा मुंडा हे असेच एक महान आदिवासी नेते होते, जे ब्रिटिश साम्राज्याच्या अन्यायकारक सत्तेविरुद्ध आदिवासींच्या प्रतिकाराचे प्रतीक बनले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात अनेक महान क्रांतिकारकांनी आपले योगदान दिले. पण काही व्यक्तिमत्वं अशी आहेत की ज्यांचे कार्य प्रस्थापित इतिहासाच्या मर्यादेत पुरेसे अधोरेखित झालेले नाही. अशाच थोर व्यक्तिमत्वांपैकी एक म्हणजे बिरसा मुंडा. आदिवासी समाजासाठी संघर्ष करणारा, ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध बंड पुकारणारा, आणि धार्मिक-सामाजिक सुधारणा घडवणारा हा एक युगपुरुष होता.

बालपण आणि पार्श्वभूमी :

बिरसा मुंडा यांचा जन्म १५ नोव्हेंबर १८७५ रोजी उळिहातू, झारखंड येथे एका गरीब आदिवासी कुटुंबात झाला. ते मुंडा जमातीचे होते, जी भारतातील एक प्रमुख आदिवासी जमात मानली जाते. त्यांचे कुटुंब अत्यंत गरीब होते. शिक्षणाची संधी फारशी नव्हती, पण बिरसांची बुद्धिमत्ता आणि निरीक्षणशक्ती विलक्षण होती. त्यांचं बालपण जंगल, शेती आणि आदिवासी परंपरांच्या सान्निध्यात गेलं. शिक्षण घेत असतानाच त्यांना ब्रिटिशांच्या अन्यायाची, मिशनऱ्यांच्या धर्मांतराच्या प्रयत्नांची आणि जमीनदारांच्या लुटीची तीव्र जाणीव झाली.

धर्म, समाज आणि बौद्धिक प्रबोधन:

बिरसा मुंडा यांनी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांकडून थोडेसे शिक्षण घेतले, पण नंतर त्यांनी आपल्या मूळ आदिवासी परंपरेशी नाते घट्ट केले. त्यांनी आदिवासी धर्म, परंपरा आणि सांस्कृतिक ओळख टिकवण्यासाठी संघर्ष सुरू केला. त्यांनी स्वतःला 'धरती आबा' (भूमीचा बाप) म्हणवले आणि आदिवासी समाजाच्या जागृतीसाठी एक नवीन धार्मिक चळवळ सुरू केली.

बिरसा मुंडा यांचे समाजप्रबोधन:

बिरसा मुंडा यांचे समाजप्रबोधन हे त्यांच्या क्रांतिकारी कार्याच्या केंद्रस्थानी होते. त्यांनी केवळ राजकीय किंवा आर्थिक शोषणाविरुद्ध लढा दिला नाही, तर आदिवासी समाजाच्या धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक सुधारणांसाठी देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

१. धार्मिक सुधारणांचा संदेश:

बिरसा मुंडा यांनी पारंपरिक आदिवासी धर्माची पुनस्थापना करण्याचा प्रयत्न केला. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी आदिवासींना धर्मांतरण करून त्यांच्या मूळ संस्कृतीपासून तोडण्याचा प्रयत्न केला होता. बिरसांनी त्याचा विरोध केला आणि 'बिरसाइट धर्म' (Birsite Religion) नावाने एक स्वतंत्र आदिवासी धार्मिक चळवळ सुरू केली. त्यांनी मूर्तिपूजा, अंधश्रद्धा आणि अशुद्धतेच्या कल्पना नाकारल्या. लोकांना नैतिकता, स्वच्छता, संयम, आणि सामाजिक समानतेचे शिक्षण दिले.

२. सामाजिक समता आणि स्वाभिमान:

बिरसांनी आदिवासींना आत्मभान दिले की, "आपली संस्कृती कोणापेक्षा कमी नाही." त्यांनी समाजात आत्मविश्वास निर्माण केला. त्यांनी सांगितले की कोणत्याही बाह्य धर्म, जाती किंवा व्यवस्थेच्या गुलामीत राहू नका. स्त्रियांच्या सन्मानाची शिकवण त्यांनी दिली, आणि बालविवाह, मद्यपान, आणि काही प्रचलित चुकीच्या रूढींना विरोध केला.

३. आर्थिक शोषणाविरुद्ध जागृती:

त्यांनी आदिवासींना पटवून दिलं की ब्रिटीश, जमीनदार आणि सावकार यांच्या आर्थिक शोषणामुळेच आपला समाज गरीब व दुर्बल झाला आहे. त्यांनी लोकांना एकत्र येण्याचे, आपले हक्क मागण्याचे, आणि जमीन व जंगलावरील हक्क अबाधित ठेवण्याचे महत्त्व पटवून दिले.

४. शिक्षणाचे महत्त्व:

बिरसा मुंडा यांचे स्वतःचे शिक्षण अल्प होते, पण त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले. त्यांनी लोकांना शिकण्याचा, विचार करण्याचा आणि प्रश्न विचारण्याचा सल्ला दिला. त्यांनी लोकांना अज्ञानातून बाहेर पडून आपले हक्क जाणून घेण्याचे सांगितले. त्यांनी पारंपरिक ज्ञान व आधुनिक विचार यांचा संगम साधण्याचा प्रयत्न केला.

५. एकतेचे बळ:

बिरसांनी मुंडा, हो, संथाळ, आणि इतर आदिवासी जमातींना एकत्र आणले. ही एकता म्हणजेच त्यांच्या चळवळीची खरी ताकद होती.

६. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध प्रतिकाराचे नेतृत्व:

बिरसा मुंडा यांनी १८९९–१९०० मध्ये "उलगुलान" (महान बंड) ही चळवळ सुरू केली. ही केवळ एक दंगल नव्हती, तर ती ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आदिवासी समाजाचा संगठित प्रतिकार होता. त्यांनी आदिवासींना संघटित केलं. शोषण, अन्याय, आणि जमीन हडप करणाऱ्या व्यवस्थेविरुद्ध लढा उभारला. हे बंड फक्त शस्त्राने नव्हते, तर विचारांनी आणि लोकजागृतीने घडलेलं होतं.

७. आदिवासींच्या अस्तित्वासाठी लढा:

बिरसा मुंडा हे फक्त लढवय्ये नव्हते, तर ते अस्तित्वासाठी झुंजणारे नेते होते. त्यांच्या लढ्याचा उद्देश होता. आदिवासी समाजाची जमीन, जंगल, आणि संस्कृती वाचवणे. त्यांनी परकीय प्रभाव (ख्रिश्चन मिशनऱ्यांची जबरदस्ती, जमीनदारांची लूट) याचा विरोध केला. "आपण गुलाम नाही; आपल्यालाही हक्क आहेत." हा आत्मसन्मान त्यांनी आदिवासींना शिकवला.

८. सामाजिक सुधारणांमधून सत्तेविरुद्ध प्रतिकार:

बिरसांचा प्रतिकार केवळ राजकीय नव्हता; त्यांनी सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्रातही सत्तेविरुद्ध बंड पुकारलं. त्यांनी मद्यपान, अंधश्रद्धा आणि स्त्रियांचा छळ याला विरोध केला. त्यांनी सांगितलं की खरं बळ हे नीती, एकता आणि संस्कृतीच्या जपणुकीत असतं.

९. ब्रिटिश राजवटीची भीती निर्माण करणारा नेता:

ब्रिटिश सत्तेला बिरसा मुंडांची भीती वाटू लागली होती कारण: त्यांच्या नेतृत्वाखाली हजारो आदिवासी एकवटले होते. ते एक धार्मिक गुरु आणि राजकीय नेता म्हणून मानले जात होते. ब्रिटिशांनी त्यांना अटक केली आणि काही महिन्यांत १९०० मध्ये कारागृहात त्यांचा मृत्यू झाला — जो आजही संशयाच्या सावटाखाली आहे.

१०. ब्रिटिश आणि बिरसा मुंडा संघर्ष :

१८९८ ते १९०० या काळात मुंडा लोक आणि ब्रिटिश सैन्य यांच्यात युद्धे झाली. इंग्रजांनी बिरसा आणि त्यांच्या अनुयायांच्या नाकाखाली ठेवले होते. ऑगस्ट १८९७ मध्ये बिरसा आणि त्यांच्या ४०० बाणधारी माणसांनी खुंटी पोलिस स्टेशनवर हल्ला केला. १८९८ मध्ये टांगा नदीच्या काठावर, मुंडा ब्रिटिश सैन्याशी लढाईत गुंतले. या लढाईत सुरुवातीला ब्रिटीश सैन्याचा पराभव करण्यात आला, परंतु नंतर अनेक स्थानिक टोळी प्रमुखांना परतफेड म्हणून ताब्यात घेण्यात आले. डोंबारी टेकडीवर, जानेवारी १९०० मध्ये आणखी एक संघर्ष झाला ज्यामध्ये असंख्य महिला आणि मुलांचा मृत्यू झाला. बिरसा तेथे आपल्या जाहीर सभेला संबोधित करत होते. नंतर बिरसाच्या काही अनुयायांनाही ताब्यात घेण्यात आले. बिरसा यांना शेवटी ३ फेब्रुवारी १९०० रोजी चक्रधरपूर येथे ताब्यात घेण्यात आले. ९ जून १९०० रोजी बिरसा यांचे रांची तुरुंगात निधन झाले. बिहार, ओरिसा, झारखंड, छत्तीसगड आणि पश्चिम बंगाल या आदिवासी भागात बिरसा मुंडा यांना अजूनही देवता म्हणून पूज्य मानले जाते.

१०. प्रतिकाराचे प्रतीक म्हणून त्यांचा वारसा:

आज बिरसा मुंडा हे नाव संघर्ष, प्रेरणा आणि प्रतिकाराचे प्रतीक बनले आहे. झारखंड राज्यात १५ नोव्हेंबर हा त्यांचा जन्मदिवस 'राज्य स्थापनादिन' म्हणून साजरा होतो. भारत सरकारने त्यांच्या सन्मानार्थ टपाल तिकीट, स्मारकं, संग्रहालयं स्थापन केली आहेत. अनेक आदिवासी चळवळी आजही त्यांना आपला प्रेरणास्त्रोत मानतात. बिरसा मुंडा यांची सर्वात मोठी कामगिरी म्हणजे त्यांनी

१८९९–१९०० मध्ये ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध उलगुलान (बंड) छेडले. ही केवळ एक राजकीय लढाई नव्हती, तर ती सामाजिक आणि आर्थिक शोषणाविरुद्धची एक मोठी चळवळ होती. जमिनीच्या हक्कासाठी, आदिवासींच्या अस्तित्वासाठी त्यांनी लढा दिला. ब्रिटिश सरकार, जमीनदार आणि व्यापारी यांच्याविरुद्ध लोकांना एकत्र करून त्यांनी आंदोलन उभारले.

११. अटकेपासून मृत्यूपर्यंत:

ब्रिटिश सरकारने त्यांच्या वाढत्या प्रभावाची दखल घेतली आणि शेवटी ३ फेब्रुवारी १९०० रोजी त्यांना अटक केली. काही महिन्यांनंतर, ९ जून १९०० रोजी रांची कारागृहात बिरसा मुंडा यांचा मृत्यू झाला. त्यांच्या मृत्यूबाबत अनेक प्रश्न उभे राहिले – ती नैसर्गिक मृत्यू होती की हत्या, हे अजूनही स्पष्ट नाही.

१२. योगदान आणि प्रभाव:

बिरसा मुंडा यांचे योगदान केवळ त्यांच्या काळापुरते मर्यादित नव्हते. त्यांच्या आंदोलनामुळे ब्रिटिश सरकारने काही महत्त्वाचे कायदे बदलले. छोटा नागपूर टेनन्सी ॲक्ट (CNT Act) हे त्याचं एक उदाहरण आहे, ज्यामुळे आदिवासींच्या जमिनीवरील हक्कांचे संरक्षण झाले.

निष्कर्ष:

बिरसा मुंडा हे केवळ आदिवासी नेते नव्हते, ते एक समाजसुधारक, धर्मसुधारक आणि क्रांतिकारक होते. त्यांनी आपल्या छोट्याशा आयुष्यात एक मोठा प्रभाव टाकला. आज त्यांच्या कार्याची आठवण म्हणून १५ नोव्हेंबर हा दिवस 'झारखंड स्थापना दिवस' आणि 'बिरसा मुंडा जयंती' म्हणून साजरा केला जातो. बिरसा मुंडा यांचे समाजप्रबोधन हे त्यांच्या क्रांतीचे मूळ होते. त्यांनी एक नवचैतन्य निर्माण केले ज्यात आदिवासी समाजाला आपली ओळख, आत्मसन्मान आणि हक्काची जाणीव झाली. ते आजही आदिवासी समाजासाठी प्रेरणास्थान आहेत.

बिरसा मुंडा हे केवळ इतिहासातील एक पान नाहीत, तर प्रतिकाराची जिवंत ज्वाला आहेत. त्यांनी शोषित, उपेक्षित आणि दुर्लक्षित आदिवासी समाजाला आवाज दिला. त्यांच्या विचारांची आणि लढ्याची प्रेरणा आजही अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी लोकांना बळ देते. त्यामुळे बिरसा मुंडा हे भारतीय इतिहासातील प्रतिकारशक्तीचे अद्वितीय प्रतीक मानले जातात. बिरसा मुंडा यांचे कार्य आजही प्रेरणादायी आहे. त्यांनी समाजात सुधारणा घडवून आणल्या, अंधश्रद्धांविरोधात लढले आणि शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले.

आजचा आदिवासी समाज त्यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन पुढे जात आहे. शिक्षण, नोकरी, क्रीडा, प्रशासन अशा विविध क्षेत्रांमध्ये आदिवासी व्यक्ती यश मिळवत आहेत. शासनाच्या विविध योजना आणि आदिवासींच्या हक्कांसाठी असलेले कायदे त्यांच्या विकासात हातभार लावत आहेत. तरीही, अनेक अडचणी अद्याप कायम आहेत. जसे की जंगल हक्क, विस्थापन, शिक्षण व आरोग्य सेवांचा अभाव इत्यादी. त्यामुळे समाज म्हणून आपली जबाबदारी आहे की आपण आदिवासी

समाजाच्या सशक्तीकरणासाठी प्रयत्नशील राहावं. बिरसा मुंडा यांचा लढा आणि वर्तमान समाजाची वाटचाल हा अन्यायाविरुद्ध, आत्मसन्मानासाठी, आणि समतामूलक समाजनिर्मितीसाठी एक सातत्यपूर्ण प्रवास आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. Tribal Freedom Fighters of India – Ministry of Tribal Affairs
२. तुहिन ए.सिन्हा/अंकिता वर्मा (२०२४) मराठी अनुवाद: प्राजक्ता चित्रे, बिरसा मुंडा, मंजुळ पब्लिशिंग हाऊस.२०२४
३. तुमराम विनायक (२०१९) बिरसा मुंडा धरती आबा: जनचेतनेचे विद्रोही रूप
४. कुवर गोपीकृष्ण (२०१८) बिरसा मुंडा प्रभात प्रकाशन, कानपूर
५. करमपुरी प्रेमचंद (२०२२) बिरसा मुंडा एक मसीहा, वाणी प्रकाशन, नवी दिल्ली.
६. महाश्वेता देवी, (२०२२) मराठी अनुवाद सुमती जोशी, बिरसा मुंडा:अरण्याचा अधिकार, मधुश्री पब्लिकेशन, पुणे